

קהלה שומרונית בסלוניקי

Author(s): י' שיבי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשל"ז), pp. 103-109

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70060208>

Accessed: 26/11/2011 11:48

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

קהילה שומרונית בסלוניקי

מאת י' שיבי

בקונגרס הביזאנטינולוגי הבין-לאומי התשיעי שהתכנס בסלוניקי הודיע הארכיאולוג סטראטיס פלקידס על מציאת כתובת דו-לשונית, חקוקה על לוח-שיש לבן. הכתובת נתגלתה בקרבת הכנסייה של צורפי הנחושת (*Παναγία τῶν Χαλκέων*) ופלקידס סבר כי "במקום הזה עמד בית-תפילה או בית-כנסת יהודי, או ליתר דיוק שומרוני, אשר נבנה כנראה לפני תחילת המאה החמישית ובתוך המאה הרביעית על-ידי הסופיסט הידוע סיריקוס מניאפוליס (שכם) של ארץ-ישראל"¹. פלקידס נפטר בשנת 1954, וכך לא זכה גילוי החשוב לפרסום אלא בשנת 1968.²

עניין רב יש בכתובת הן מבחינה אפיקראפית והן מבחינה היסטורית. יש בה למלא פער גדול בידעונו על התפוצה השומרונית מחוץ לגבולות ארץ-ישראל, שכן היא מעידה על קהילה שומרונית בסלוניקי, שעד כה לא ידענו על קיומה. זכר לקהילה שומרונית בעיר מוצאים אנו גם במסורת עממית. אחד ממגדלי-המגן שהגנו בכמה מקומות על חומת העיר העתיקה נקרא 'מגדל שומרון' (*Πύργος τῆς Σαμαρείας*)³ ובשם זה היה המגדל ידוע בפי העם עד לתחילת המאה העשרים.⁴

א. הכתובת

בכתובת מופיעה ברכת-הכוהנים (במדבר ו כב—כו), בתרגום יווני. הנוסח היווני עשוי לתרום רבות ללימוד התרגומים היווניים של התנ"ך, תחום זר יחסית לרבים מן האפיקראפים וההיסטוריונים, בהיותו שונה מנוסח ברכת-הכוהנים שבתרגום השבעים. ההבדלים בין שני הנוסחים מעידים, ככל הנראה, על קיומו של תרגום יווני עצמאי לחומש⁵, ששימש רק

1 *Πεπραγμένα τοῦ 9 διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19, Ἀπριλίου 1953)*, I, Athènes 1955, p. 408, pl. 84. הכתובת אבדה מאז ולא עלה בידי למצאה למרות החיפושים במוזיאון הארכיאולוגי של סלוניקי.

2 B. Lifshits & J. Schiby, Une Synagogue Samaritaine à Thessalonique, *Revue Biblique* LXXV (1968), pp. 368–378, pl. XXXV.

3 Joannis Anagnostae, Narratio de extremo Thessalonicensi excidio, PG, 156, col. 609; I. Bekker, *Corpus script. hist. Byz.*, Bonn 1838, Vol. 34 p. 508.

4 ידיעה בעל-פה מפיו של חוקר תולדות יהודי סלוניקי יוסף נחמה, אשר נמסרה לו על-ידי שלמה ריינד.

5 P. Glau & A. Rahlfs, *Fragmente einer*: ראה: השומרוני, קטעים מהתרגום היווני של החומש השומרוני.

לצורכי השומרונים וחובר, כפי הנראה, על-ידי מלומדים שומרונים הבקאים בלשון היוונית.⁶

ברכת-הכזהנים נפוצה מאד בקרב השומרונים ובכתובותיהם, לעתים בנוסח השלם ולעתים בנוסח המקוצר.⁷ השימוש הרווח בברכה מקורו בעובדה ששלוש הברכות השומר-ניות הן שלוש הברכות הכלולות בברכת-הכזהנים: "יברכך ה' וישמרך, יאיר ה' פניו אליך ויחונך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום". כל אחד משלושת הרימונים בספר התורה השומרוני מסמל את שלוש הברכות האלה, כגון:

הרימון הראשון (מימין)	"יברכך"
הרימון השני	"יאיר"
הרימון השלישי	"ישא"

אף הכוהן המגויף את הספר נוהג לגשק את שלושת חלקי המגילה לאחר כל 'הנפה' בשעת התפילה, תוך קריאת שלוש הברכות האלו. ראוי גם לציין כי תבנית התיבה של הספר מורכבת משלושה חלקים.

החלק היווני השני של הכתובת הוא הקדשה לסיריקיוס, שלדעת פלקידיס הוא שבנה את בית-הכנסת. סברה זו מתקבלת על הדעת.⁸

הברכה ΙΣ ΘΕΟΣ שבהקדשה נפוצה מאד בהקדשות שומרוניות, כגון ההקדשה החקוקה על מזוזה שנמצאה באמאוס⁹ מהמאה הרביעית לספירה. גם בעכשיו נמצאה כתובת יוונית, שלפי דעתו של י' בן-צבי אין ספק באופיה השומרוני.¹⁰ על הכתובת מופיע הנוסח

griechischen Übersetzung . . . , *Mitteilungen des LXX Unternehmens der GGW*, II, 1911; cf. PW, s.v. *Samariter* (Beer); J. E. H. Thomson, *The Samaritans*, Edinburgh 1919, ch. XI, pp. 319–351; M. Gaster, *The Samaritans*, London 1925, pp. 117–129.

6 נוסח הכתובת נסקר ופורש ב-*Revue Biblique*, LXXV (1968), pp. 370–374, ראה שם גם תצלום הכתובת.

7 J. A. Montgomery, *The Samaritans*, Philadelphia 1907, p. 277, pl. 10 מביא את הכתובת מדמשק עם ברכת-הכזהנים המקוצרת:

יברכך: יה: ויש: י: יה:

פנ: אל: וי: י: יה: פנ: א:

וי: לכ: של: אמן: שמע: י.

8 לעיל, הערה 6, עמ' 375–376.

9 Clermont-Ganneau, *PEF, Qu. St.*, 1882, p. 24; *C I Jud.*, II, 1186 b שומרוניות נוספות הנושאות אותו נוסח ראה גם: A. Hamburger, *A Greco-Samaritan Amulet from Caesarea*, IEF, 1959, pp. 43–45; S. Raffaelli, *A recently discovered Samaritan Charm*, JPOS, I (1920–1921), pp. 143–144.

10 י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 100.

EIS ΘΕΟΣ ΜΟΝΟΣ ΜΓ, 'ה' אחד לבדו', לפי בן-צבי זמנה של הכתובת הוא שנת 332 לספירה. גם בכתובת מכפר קליל מופיעה ברכה זו ¹¹.

נוסח זה מקורו יהודי והוא ידוע לנו היטב מן המקרא, ובמיוחד מדברים ו ב: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", שתרגומו על-פי השבעים: *Kύριος ΕΙς*. ברכה זאת נמצאה בדרך-כלל על מזוזות-הבתים ובכניסות, כפי שעולה מדברים ו ט: "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" ¹². על כך מעידות הכתובות מאמאוס ומסלוניקי.

סיריקיוס 'בונה בית-הכנסת' היה מניאפוליס (שכם) שבארץ-ישראל. פלקידס סבר, כאמור, שסיריקיוס שבכתובת הוא-הוא הפילוסוף הניאופלטוני, שמוצאו מניאפוליס ושלמד באתונה במאה הרביעית אחרי הספירה ¹³.

דבר המצאו של מורה ופילוסוף מאתונה במקומות אחרים ביוון לא היה מקרה בודד ומיוחד במינו. גם מרינוס ¹⁴, הפילוסוף הניאופלטוני ויורשו של הפילוסוף הניאופלטוני פרוקלס (485), היה מניאפוליס של ארץ-ישראל. ידוע כי מרינוס לא הכיר כלל את הנצרות. גם סטפנוס, מקדש השם, היה שומרוני ¹⁵.

השורות 1 ו-15 של הכתובת הן שתי ברכות עבריות וגם שומרוניות הכתובות בכתב שומרוני:

1 ברוך אלהינו לעולם

15 ברוך שמו לעולם

שתי הברכות נפוצות במקרא, בשינויי-נוסח קלים. הן מיוסדות על פסוקים בשמות ג טו: 'זה שמי לעולם וזה זכרי לדור ודור', ובתהלים פט גג: 'ברוך יהוה לעולם', ובתהלים עב יט: 'ברוך שם כבודו לעולם'.

אפשר שהברכות 'ברוך שמו לעולם' ו'ברוך אלהינו לעולם' שאולות מתוך הברכה שאומר הקהל בלחש, "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", אחרי הפסוק הראשון של פרשת 'שמע ישראל' (דברים ו ד). הברכה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" אינה מקראית, ובימי קדם נהג הקהל לומר אותה לאחר שמיעת השם המפורש מפיו של הכהן הגדול. ברכה זו נפוצה בכתובות ארמיות מפלמירה: 'לברוך שמה לעלמיא', ולעתים — בהשמטת ה"למ": "ברוך שמה עלמיא". ברכה זוהי בלשונה לזו המופיעה בשורה 15 של הכתובת נמצאת גם במזווה מאמאוס שנזכרה לעיל ¹⁶.

11 עיין: ידיעות ציון, ה, 'כתובת שומרונית מכפר קליל'.

12 קלרמונט-גאנו (לעיל, הערה 9), עמ' 27; מונטגומרי (לעיל, הערה 7), עמ' 275.

13 Souda, ed. by Adler, IV, p. 365; P.W., s.v. *Siricius*.

14 Souda, III, p. 324; P.W., s.v. *Marinos*.

15 J. Munck, *The Acts of the Apostles, The Anchor Bible*, New York 1967, pp. 15 285–300.

16 C I Jud, I, 1186 a. ראה גם: קלרמונט-גאנו (לעיל, הערה 9), עמ' 26–28; מונטגומרי (לעיל, הערה 7), עמ' 275, לוח ד.

מבחינה פליאוגראפית, קורסיבית יותר צורת האותיות השומרוניות שבכתובת מצורת האותיות השומרוניות על אבן, הידועות מתקופה זו ומתקופות מאוחרות יותר. לכן קשה לקבוע את זמנו של הכתב. אם נכונה ההשערה שהכתובת היא מן המאה הרביעית לספירה, ייתכן שהכתב השומרוני שבה משקף את הקורסיב של התקופה שהיה מקובל בכתב-יד, אך לא נתגלו עדיין כתב-יד שומרוניים מתקופה זו¹⁷.

הכתב בכתובת אינו שונה בדרך-כלל מהידוע לנו. הבדלים במספר אותיות מעידים על אי-בקיאותו של המחוקק הסלוניקאי בכתב השומרוני. מיוחדת במינה היא האות ו"ו, המופיעה בכתובת מספר פעמים וכמעט בכל פעם צורתה שונה. האות ה"א אינה קריאה בשל טעותו של המחוקק.

הכתובת נמצאה בסביבתה של הכנסיה *Παναγία τῶν Χαλκείων* ("הקדושה של צורפי הנחושת")¹⁸, ומכאן ברור שבית-התפילה השומרוני עמד בסביבה זו. כנסיה זו היא קטנה ונבנתה בשנת 1028 לספירה. מהכתובת החקוקה במשקוף הכנסיה המערבית של הנרתיקס¹⁹ ניתן להבין שהכנסיה נבנתה על יסודות של בית-תפילה עתיק יותר, השייך לדת זרה לנצרות. יש להניח כי כנסיה זו נבנתה על יסודותיו של בית-הכנסת השומרוני, לפי שלא נמצאו במקום כל שרידים של דת אחרת. הקמת כנסיות נוצריות על יסודות של בתי-כנסת יהודיים היתה נפוצה. כך בארץ-ישראל וכך גם ביוון.

ב. מגדל שומרון

סלוניקי היתה עיר מוקפת חומה. העיר בוצרה, כנראה, בתקופה הביזאנטית הקדומה, בסוף המאה הרביעית, אך בכמה מקומות השתמרו עד ימינו שרידי חומה עתיקה יותר. אין אנו יכולים לקבוע בוודאות אם שרידים אלה מגיעים עד תקופתו של קסנדרוס או שייכים לתקופה מאוחרת יותר, הלניסטית או רומית. כפי הנראה היו ביצוריה העיקריים של העיר מפעלו של האימפרטור תיאודוסיוס הראשון (379—395 לספירה).

החומה הקיפה את העיר כולה. חלקה של החומה שלאורך הים (ראה מפה) הוגן בשני צדדי עולידי שני מגדלים — מגדל אחד בכל קצה. המגדל המזרחי נקרא עד היום *Λευκός Πύργος* ('המגדל הלבן') והוא עומד על תלו עד היום. המגדל המערבי נקרא *δ Πύργος τῆς*

17 אני מודה לפרופ' יוסף נוה על הערתו זאת. ראה גם: מונטגומרי, שם, עמ' 272.

18 *Πεπραγμένα*, *ibid.*

19 *Γ. Ζωγραφάκης; Μνημεία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 43* נוסח הכתובת הוא:

"ἀφ'εργόθη ὁ πρῶν βέβηλος τόπος εἰς ναὸν περιβλεπτον τῆς θ(εοτῆ)κου παρὰ Χριστωφ(όρου) τοῦ ἐνδοξοτάτ(ου) βασιλεῦς(ου) (πρωτο)σπαθαρχῆ(ου) κ(αὶ) κατεπάνο Λαγουβαργδίας κ(αὶ) τῆς συνβίου αὐτοῦ Μαρίας κ(αὶ) τῶν τέκνων αὐτῶν Νηκηφό(ρου), Ἀννης κ(αὶ) κατακαλῆς μητρί Σεπτεμβρίου ἡγ(ε)δ(ικτιώνος) ιβ', ἔτι 537 (--- 6537)".

Σαμαρείας²⁰ (מגדל שומרון). לפי דברי אנגנוסטס החשיבו תושבי סלוניקי ואדוניהם (ונציאנים) את המגדל הזה כמקלט אחרון בשעת מצור על העיר²¹.
מתיאוריהם של אנגנוסטס²² ומספר נוסעים²³ מהמאה הי"ט, יכולים אנו לקבוע את מקומו המדויק של המגדל²⁴, היינו ממערב לנמל החפור של קונסטנטין הגדול (ראה מפה), כלומר מערבה ל- *τξερέμπουλον*²⁵ (ג'רמבולו). במקום זה עמד בשנת 1430 מגדל רחב, שאנגנוסטס קרא לו *ὁ Πύργος τῆς Σαμαρείας*²⁶ ('מגדל שומרון'). מקומו של המגדל, שלא נשתמר עד היום²⁷, הוא המקום בו עמד מגדל Tophane (טופ-ח'נה)²⁸, לפי עדות הנוסעים. נוסעים אלה קראו למגדל Tour de Poudrière²⁹. היהודים קראו למקום Tabana (טבנה)³⁰. הנסיון לאתר את המגדל במקומו של המגדל הלבן הוא מוטעה בהחלט³¹.

אין בידינו כל עדות העשויה להסביר מדוע נקרא המגדל 'מגדל שומרון', ולפיכך נאלצים אנו להסתפק בהשערות. ההשערה המתקבלת ביותר על דעתנו היא שהמגדל קיבל שמו

J. Anagnostae, Narratio de extremo Thessalonicensi, PG, 156, col. 609 (I. Bekker, 20
Corpus script. hist. Byz., Bonn 1838, p. 508)

τοῦτο δὲ κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρείαν εἶδον πάντες συμβάν. πάντων γὰρ προσδοκῶντων ὥς ὅταν ἡ πόλις ἁλῶ, μὴ ἂν τοῦτον εὐθὺς προσδεδῶσθαι. ἡ τὴν ταχίστην διὰ πολέμου ληφθῆναι, πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἡτίονα καὶ διατειχίσμασι, καὶ ὅπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχυρωμένον, — ταύτην οὖν τὴν ματαίαν ἐλπίδα ἀλάι ἡμῶν κεκτημένων, οὐκ ὀλίγοι δὲ] τινες καὶ πρὸς τοῦτον κατέδραμον ἐπὶ φυλακῇ τῶν ἰδίων σωμάτων. πλὴν ἀνταῦθα τῆς ἐλπίδος διήμαρτον μόγις γὰρ τῶν Λατίνων ὅσοι προϋχόντες ἦσαν, καὶ Τζεταρίων ὀλίγοι μετὰ τῶν προϋπαρχόντων εἰς φυλακὴν, εἰς τοῦτον συνέφυγον μόνον, καὶ τοὺς ἄλλους εὐθὺς κεκώλυκεσαν τῆς εἰσόδου. οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τξερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσίασι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτὸν μετὰ προεισιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας.

שם 21

שם 22

Bousinery, Voyages, I, 45 (F. Beaujour, tableau, p. 28) 23

O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, p. 112 24

אנגנוסטאי (לעיל, הערה 20). ג'רמבולו היתה שרשרת עבה, שחסמה בלילה את פתח הנמל מחשש התקפה של שודדיים. 25

שם 26

נהרס בשנת 1904, בזמן עבודות הבנייה של הנמל החדש. 27

Balkan Studies, Thessaloniki, XI, no. 2 (1970), p. 275; מחסן תחמושת בתורכית 28

Bousinery, Voyages, I, 45 (F. Beaujour, tableau, p. 28) 29

כי נמצא בקרבת השכונה של מעבדי עורות. 30

Ἀλ. Λέτσα; Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, II, ρ. 485: "Ἄλλοι πάλιν, ὅχι ὀλίγοι, ὥρμων πρὸς τὸν Πύργον τῆς Σαμαρείας — ὅστις πιθανῶς εὐρίσκατο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου". 31

מהמשמר שישב בו, שהיה מורכב כנראה משומרונים. השערה אחרת היא שבמקום הזה של הנמל — בצד מערב — ירדו הסוחרים השומרונים עם סחורותיהם. במפה ניסינו לאתר את מקום המגדל, במדויק עד כמה שאפשר לפי המקורות.

ג. סקירה היסטורית

הכתובת השומרנית והמסורת העממית על מגדל שומרון מעידים כי היתה בסלוניקי קהילה שומרנית המאורגנת סביב בית-כנסת אחד.

סלוניקי היתה עיר-נמל. בתקופה הביזאנטית, כאשר הועברה בירת האימפריה הרומאית מרומא לביזאנטיום (קושטא) על-ידי קונסטנטין הגדול, היתה סלוניקי לעיר השנייה בגודלה, בחשיבותה הכלכלית, באימפריה הביזאנטית. דרך 'אגנטיה' המפורסמת, שהחלה בקושטא, חוברה על-ידי דירכיון עם דרך 'אפיה' שנסתיימה ברומא. מכאן ששתי הערים הגדולות והמרכזיות — קושטא ורומא — חוברו על-ידי דרך אחת אגנטיה-אפיה.³² דרך 'אגנטיה' חצתה את הערים פיליפוי, ניאפוליס (כיום קווללה) וגם את סלוניקי. כך שכנה סלוניקי על דרך בין-לאומית גדולה, ובהיותה גם עיר-נמל, היתה מרכז מסחרי וכלכלי גדול.

לעיר הגיעו סוחרים מהעולם כולו, וביניהם היו ודאי גם שומרונים, שגודעו כסוחרים. יישובים שומרוניים מוצאים אנו לכל אורך דרך-הים³³, לאורכו של החוף הארץ-ישראלי³⁴, ברוב הערים הגדולות ואלה ששכנו על הדרכים הבין-לאומיות הגדולות. גם במצרים ישבו השומרונים³⁵. גם בשני הקצוות של הדרך אגנטיה-אפיה, בקושטא³⁶ וברומא³⁷, מוצאים אנו שומרונים. ביוון עצמה נשתמרה לנו רק תעודה אחת המעידה על קיום קהילות שומרניות בה. הכוונה לכתובת שנמצאה באי תסוס³⁸ השוכן מול העיר פיליפוי.

32 G. A. Smith, *Historical Atlas of the Holy Land*, London 1936, map. 6

33 י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 90 ואילך.

34 שם, עמ' 101.

35 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, א, 1; יא, 8, 6.

36 י' בן-צבי (לעיל, הערה 33), עמ' 145; ראה גם לעיל, הערה 35.

37 שם, שם.

38 IG, XII 8, 439 *ΡΟΔΟΚΑΗΣ, ΜΕΝΙΠΠΟΥ, ΣΑΜΑΡΙΤΑΕ, ΧΑΙΡΕ*; ראה גם:

Liddell-Scott-Jones, s.v. *Σαμαρίτης*

